

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**Leken trekken tot Gods Woord. Dirc van Herxen
(1381-1457) en zijn Eerste Collatieboek**

Beek, J.L. van

Citation

Beek, J. L. van. (2009, November 25). *Leken trekken tot Gods Woord. Dirc van Herxen (1381-1457) en zijn Eerste Collatieboek. Middeleeuwse studies en bronnen*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/14441>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/14441>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Leven en werken van Dirc van Herxen

DIRC VAN HERXEN, VADER VAN ALLE DEVOTEN

Tegen het einde van de veertiende eeuw was het in de Lage Landen treurig gesteld met de navolging van Christus. Jezus en zijn apostelen en later ook de woestijnvaders hadden hun leven in vrijwillige armoede doorgebracht en zich niet bekommerd om persoonlijk bezit, maar waar was het elan van het eerste uur nog te bespeuren? Toch brengt God een keer in de heilsgeschiedenis: in 1377 begint Geert Grote met zijn prediking. Als een tweede Willibrord zaait hij bijna overal in het bisdom Utrecht het Woord van God, waardoor veel mensen breken met hun wereldse leven en zich in dienst stellen van Christus. Dat is het weidse perspectief waarin kroniekschrijver Jacobus de Voecht, meer dan een eeuw na dit kantelpunt, de geschiedenis van de broeders van het gemene leven in Zwolle plaatst.¹ Ook in deze stad ontkiemde het zaad dat Geert Grote had gestrooid en stichtten zijn volgelingen een devote gemeenschap waarin zij God in nederigheid, eenvoud en armoede wilden dienen.

In de kroniek van Jacobus de Voecht krijgt Dirc van Herxen als tweede leider van deze devote gemeenschap een ereplaats in de galerij van voorbeeldige levens. Van de vier rectoren die worden beschreven, krijgt Dirc van Herxen veruit de meeste aandacht.² Daarmee is dit werk de historische bron die ons de uitvoerigste gegevens verschaft over zijn persoon en werkzaamheden. Veel van zijn informatie heeft De Voecht uit eerste en tweede hand: vanaf 1449 of 1450 tot aan zijn dood begin zestiende eeuw

1 Voor de proloog van de kroniek van Jacobus de Voecht, zie Schoengen 1908, p. 1-5. De editie van M. Schoengen re-presenteert de definitieve versie van de kroniek zoals deze is overgeleverd in hs. Den Haag, KB 70 H 69. In het notenaparaat zijn de varianten opgenomen naar de eerdere versie die bewaard is gebleven in hs. Brussel, KB 8849-59. (Schoengen 1908, p. cxi-cxii.) In het Haagse handschrift zijn overigens twee kopiïsten aan het werk: de eerste laat gedeelten weg die De Voecht had uitgewerkt en de tweede voegt allerlei verbeteringen toe in de tekst en in de marge. (Schoengen 1908, p. lxxiv-lxxxi.) Ik ga uit van de definitieve versie en laat de varianten van het Brusselse handschrift buiten beschouwing. Zie Carasso-Kok 1981, nr. 293 en Scheepma 1996, p. 237 voor de basisgegevens over de kroniek van De Voecht.

2 De hoofdafdeling van Dirc van Herxen loopt van hoofdstuk 15 t/m 45 (Schoengen 1908, p. 45-117). Niet al deze hoofdstukken zijn overigens expliciet aan hem gewijd. Eigenlijk hoort ook hoofdstuk 14 er nog bij. Volgens het opschrift gaat het hier over Dircs moeder, maar de meeste aandacht wordt geschonken aan verwickelingen rond diverse Zwolse vrouwenhuizen. Over de eerste rector Gerard Scadde wordt het minst geschreven (zie hoofdstuk 7 en 13). De derde en vierde rector, Albert Paep en Hendrik van Herxen, worden redelijk uitgebreid beschreven; zie voornamelijk de hoofdstukken 48 t/m 55 en 67 resp. 68 t/m 75 en 85.

maakte hij zelf deel uit van het Gregoriushuis.³ De laatste jaren van Dirc van Herxens rectoraat heeft hij dus van nabij meegemaakt.

De Voecht toont de opkomst en ontwikkeling van het Gregoriushuis aan de hand van de levens van de rectoren en broeders tot aan zijn eigen tijd.⁴ Het leven van iedere rector vormt een hoofdafdeling van de kroniek en om de rector heen zijn de tijdens diens ambtsperiode overleden broeders gegroepeerd. In de levensbeschrijvingen worden *en passant* tal van religieuze instellingen genoemd die vanuit Zwolle zijn gesticht of hervormd. De vermelde gebeurtenissen zijn als gevolg van deze opzet dus niet chronologisch geordend. Het was De Voecht ook niet zozeer te doen om een correcte opeenvolging van feiten. Veeleer wilde hij zijn medebroeders stichten en onderwijzen door hen de woorden en daden van de overleden broeders voor te houden. Niet voor niets draagt zijn werk de pretentieuze aanduiding ‘verhaal’ (*narratio*) in plaats van ‘geschiedenis’ (*chronicon*).⁵ Voor De Voecht geldt de periode rond 1415 als de gouden tijd (*aurea tempora*) waarin de broeders uitblonken in deugdzaamheid en de faam van Dirc van Herxens wijd was verspreid.⁶ Dit tijdperk zet hij neer als ideale situatie en spiegel voor de broeders van zijn eigen tijd.

De Voecht heeft ernaar gestreefd om inzichtelijk te maken welke bronnen hij heeft geraadpleegd.⁷ Hij geeft aan dat hij bepaalde dingen zelf heeft gezien of gehoord en staat zo persoonlijk in voor de waarheid van het gebeurde. In geval van geschreven bronnen verwijst hij vaak naar stukken uit de bibliotheek of het archief van het Gregoriushuis. Regelmatig citeert hij bij het beoordelen van bepaalde broeders hele passages uit het helaas niet bewaard gebleven Memorieboek. Niet altijd geeft hij expliciet aan welke bronnen hij heeft gebruikt; historiografische werken uit eigen kring, zoals die van Johannes Busch en de kroniek van Thomas van Kempen, noemt hij niet, hoewel hij deze wel moet hebben gekend.

De hoofdafdeling die aan Dirc van Herxens is gewijd, gaat allereerst in op de periode voorafgaand aan zijn intrede in het Gregoriushuis in 1405. Over zijn ouders Herman en Margaretha Noertberghen vermeldt de *Narratio* dat zij zeer vermogend waren. Zijn moeder, zus van de stichter van het Gregoriushuis Meynold van Windesheim, was bovendien een zeer vrome vrouw, die haar zoon een godvruchtige opvoeding gaf. Op de stadsschool in Deventer blonk hij uit in kennis en goede zeden en was hij geliefd bij God en mensen. Om te tonen hoe gehoorzaam hij was, voert De Voecht een anekdote op uit zijn schooltijd. Toen hij op een zomerdag onaangekondigd naar zijn ouders in Herxens ging, werd hij diezelfde dag nog door zijn moeder weer terug naar Deventer gestuurd en volgde hij zonder morren haar bevel. Dirc kreeg een groeiend verlangen om zich volledig aan de dienst van God te wijden. Van een intrede bij de kartuizers zag

3 Informatie over de levensloop van Jacobus de Voecht in Schoengen 1908, p. xxi-xxxvii.

4 Voor de werkwijze van De Voecht zie Schoengen 1908, p. xv-xxi.

5 De keuze voor dergelijke aanduidingen en een ongecompliceerde opzet is typerend voor de historiografische werken uit de kring van de broeders. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld een werk als het *Chronicon Windeshemense* van Johannes Busch. Zie Lesser 2005, m.n. p. 45. Overigens luidt de volledige titel van De Vochts kroniek *Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwollis* (Verhaal over het begin van het klerkenhuis te Zwolle).

6 Zie hoofdstuk 25 van de kroniek (Schoengen 1908, m.n. p. 68-69).

7 Over het brongebruik en de betrouwbaarheid van De Vochts berichtgeving, zie Schoengen 1908, p. xlv-lxxiv.

Afb. 1 Herxen anno nu. (Foto: Reformatorisch Dagblad.)

hij af omdat hij daar geen gelegenheid zou hebben om kostbare zielen voor God te winnen. Op advies van Johannes Vos van Heusden, leerling van Geert Grote en prior van het klooster Windesheim, meldde hij zich bij het Gregoriushuis in Zwolle om daar in alle nederigheid en armoede God te dienen.

Wanneer vervolgens Dircs tijd in het Gregoriushuis aan bod komt, karakteriseert De Voecht hem als een licht op de kandelaar dat iedereen in de gemeenschap verlichtte. Hij diende God in alle nederigheid, gehoorzaamheid, geduld en armoede en blonk boven de anderen uit in deugden. Daarnaast was hij een vaardig kopiïst, boekbinder en -verluchter. Op negenentwintigjarige leeftijd werd hij gekozen tot rector en nam hij dit ambt met vrees en beven op zich. Omdat het te veel zou zijn om de hele ambtstermijn te beschrijven, licht De Voecht er een aantal zaken uit.

Allereerst komen zijn uiterlijk en karakter ter sprake. Dirc ging gekleed in een grauw, opgelapt gewaad, een bovenkleed zonder gordel en een versleten vilten muts. Met gebogen hoofd liep hij over straat. Vriendelijk, schroomvallig, bescheiden, mild en vreedzaam was zijn aard. Zijn voorliefde voor rust en zijn studiezin worden vervolgens ten voorbeeld gesteld. De gewoonte om in het Gregoriushuis geen wereldlijke gasten uit te nodigen voor de maaltijd werd door Dirc zelf ingesteld. 's Avonds trok hij zich altijd terug om te studeren en bekwaamde hij zich in de theologie, het kerkelijk recht en de geschiedenis. Zijn aanhoudende studie resulteerde in tal van devote geschriften van zijn hand, die te veel zijn om allemaal te noemen. Bovendien zijn ze allemaal beschikbaar in het Gregoriushuis zelf, zo geeft De Voecht aan. Dirc is ook als lieddichter actief geweest: met een loflied op de kuisheid heeft hij velen gesticht. Een aantal hoofdstukken verderop komt een tweede lied van hem ter sprake. De volkstali-

ge boeken die Dirc speciaal voor leken heeft vervaardigd, krijgen aandacht in een afzonderlijk hoofdstuk.

Kenmerkend voor de beschrijving van De Voecht is de tegenstrijdige reactie die Dirc van Herxen opriep: enerzijds grote eerbied en hoogachting bij de aanhangers van de devote idealen en anderzijds forse tegenstand bij de mensen die deze idealen argwanend bekeken. De Voecht benadrukt dat de broeders van het Gregoriushuis hun rector gehoorzaamden en respecteerden. Met zijn woord en voorbeeld ('verbo et exemplo') versterkte hij het geestelijk fundament van de gemeenschap.⁸ Door er strikt op toe te zien dat de broeders zich aan de leefregels en geestelijke oefeningen hielden, groeiden zij in naastenliefde, discipline en goede zeden. De geur van heiligheid die Dirc van Herxen omgaf, verspreidde zich ook breder: zowel wereldlijke als geestelijke lieden vroegen hem advies om nieuwe religieuze gemeenschappen te stichten of al bestaande te versterken. Dirc groeide zo uit tot een tweede Florens Radewijns, discipel van Geert Grote en grondlegger van de broedergemeenschap in Deventer, en tot 'omnium devotorum generalis pater'.⁹

Maar terwijl Dirc nieuwe devote mannen- en vrouwengemeenschappen stichtte en ondersteunde en zich bekommerde om het zielenheil van velen, was de duivel actief om al dit goede werk te verstoren. Er waren stadsgenoten die hem verachtten en die pas na zijn dood beseften wat zij in hem hadden verloren. De Voecht haalt hierbij de woorden aan van Jezus zelf: een profeet is niet geëerd in zijn eigen vaderland.¹⁰ Eén van de mensen die de duivel tegen Dirc opzette, was de Groningse dominicaan Matthias Grabow, die De Voecht overigens niet bij name noemt.¹¹ Hij predikte publiekelijk tegen de devote gemeenschappen en schreef zelfs een geschrift waarin hij tegen hun leefwijze ageerde. Dirc van Herxen kreeg dit werk in handen, liet zijn broeders het in één nacht overschrijven en riep de hulp in van geleerde mannen, die van mening waren dat het vol dwaling en ketterij stond.¹² Grabow werd schuldig bevonden en moest het onderspit delven.

8 Schoengen 1908, p. 59. Aan het eind van de hoofdafdeling over Dirc van Herxen gebruikt Jacobus de Voecht nogmaals de term 'verbo et exemplo' (p. 114). Dirc ligt dan op zijn sterfbed en troost en onderwijst alle devoten die afscheid komen nemen met woord en voorbeeld. De kroniekschrijver refereert hier aan het adagium 'docere verbo et exemplo' dat reguliere kanunniken sinds de twaalfde eeuw als richtsnoer hanteerden. Ook van priesters uit de begintijd van de Moderne Devotie werd expliciet verwacht dat hun leven een spiegel was voor anderen. Dit moet gezien worden in het licht van de in de veertiende eeuw opkomende afkeer van te ver doorgevoerd intellectualisme en het verlangen naar leermeesters die zelf hadden doorleefd wat zij anderen onderwezen (zie Warnar 2005, m.n. p. 121-127).

9 Voor de vergelijking met Florens Radewijns, zie hoofdstuk 28 (Schoengen 1908, p. 77). De Voecht beweert dat iedereen het Gregoriushuis bovendien 'Domus Domini Theoderici de Herxen' noemde, naar analogie van het Florenshuis. (Dat lijkt mij overigens niet erg aannemelijk, aangezien deze aanduiding niet echt gemakkelijk in de mond ligt. In contemporaine bronnen is deze naam vooralsnog ook niet ontdekt; vgl. Weiler 1997, p. 26.) De aanduiding 'omnium devotorum generalis pater' staat in hoofdstuk 41 (Schoengen 1908, p. 105). In hoofdstuk 28 is een vergelijkbare term te vinden: 'omnium religiosorum pater et devotorum utriusque sexus refugium' (p. 77).

10 Vgl. Johannes 4:44. Schoengen 1908, p. 58 (hoofdstuk 19).

11 De kwestie-Grabow speelde rond 1415 (zie hoofdstuk 2), maar De Voecht brengt haar pas ter sprake nadat hij de stichting van vier nieuwe broederhuizen heeft genoemd, waarvan de laatste (Harderwijk) in 1441 plaatsvond. Hier blijkt duidelijk dat het hem niet te doen is om een strikt chronologische ordening van de gebeurtenissen.

12 Johannes Busch vertelt in zijn *Chronicon Windeshemense* een andere versie van het verhaal: volgens hem speelde zich dit af in het broederhuis van Deventer. Zie ook hoofdstuk 2.

De vrouwengemeenschappen in de stad zorgden ook voor de nodige problemen. Alereerst was daar de kwestie rond een van de eigen broeders die als biechtvader verantwoordelijk was voor de pastorale zorg in de vrouwenhuizen. Deze Liefard raakte door zijn zondige levenswandel in opspraak, maar een berisping van Dirc van Herxen weigerde hij te accepteren. Omdat hij ingezetene van de stad was en rijke verwanten had, kon Dirc weinig tegen hem beginnen. Liefards wanbeleid en onzedelijk gedrag kwamen echter de bisschop ter ore, die hem in Utrecht gevangen zette.

Een tweede probleem had voor Dirc van Herxen zelf ernstige consequenties.¹³ De Zwolse stadspastoor en het Kapittel van Deventer, waarbij het kerkelijk gezag over Zwolle berustte, wilden stevig greep blijven houden op de vrouwenhuizen. De zusters moesten op feestdagen allemaal de parochiekerk blijven bezoeken en zij mochten niet zelf hun biechtvader kiezen. Dat was tegen de wil van Dirc van Herxen, omdat de zusters daardoor volgens hem in groot gevaar van verval verkeerden. Hij accepteerde de zaak niet, maar bracht tot aan de curie van het aartsbisdom Keulen zijn bezwaren in. Achter zijn rug om had de stadspastoor echter de excommunicatie van Dirc en het gehele Gregoriushuis geregeld. Onverwacht sloeg hij toe en kondigde tijdens een kerkdienst waarbij Dirc aanwezig was het vonnis af. In grote verwarring en onder geschreeuw van het volk moest deze de kerk verlaten. De Voecht beklemtoont echter dat Dirc en het Gregoriushuis geen schuld hadden in de zaak: Dirc had slechts de discipline en het heil van de zusters op het oog. Zij die vroom willen leven en Christus navolgen, hebben nu eenmaal laster en tegenstand te verduren.

In de laatste drie hoofdstukken van de hoofdafdeling blijkt Dirc van Herxens stersvenskunst. Ondanks het feit dat hij was afgemat door ouderdom, arbeid en tegenstand, bleef hij zich onderwerpen aan strenge ascetische oefening en toezicht houden op slordigheden van anderen. Graag wilde hij ontheven worden van het rectorsambt en zich terugtrekken om zich op de hemel te richten, maar dat stonden zijn medebroeders niet toe. De Voecht werpt zich nadrukkelijk op als persoonlijk getuige van Dircs levenseinde. Vaak zat de kroniekschrijver aan diens bed wanneer hij werd gekweld door hevige pijn vanwege de huidaandoening waar hij aan leed. Toen hij de mis niet meer kon vieren en niet meer van zijn bed kon opstaan, kwamen devoten en medebroeders hem om vergeving en zegen vragen. Zelfs de ‘vicarii’ die hem zo dwars hadden gezeten – doelt De Voecht hier op de hoge heren van het Kapittel van Deventer? – kwamen hun schuld belijden. Dirc vroeg hun op zijn beurt ook vergeving voor zijn tekortkomingen.

Naarmate het einde naderde, hunkerde hij naar de bevrijding van zijn lichaam. Op 21 maart 1457, 's nachts rond het elfde uur, gaf hij zijn ziel terug aan God, die hij vanaf zijn kinderjaren tot aan het eind zo devoot had gediend, tekent De Voecht op. Hij was toen zesenzeventig jaar en had het Gregoriushuis 47 jaar als rector geleid. Toen zijn lichaam naar het klooster Windesheim werd gebracht om daar begraven te worden,

13 Zowel over de kwestie-Liefard als over dit tweede probleem bericht De Voecht zeer uitvoerig. Beide vonden na 1449 plaats (zie Schoengen 1908, p. 108-109, n. 4 en 5), wat betekent dat hij deze gebeurtenissen zelf heeft meegemaakt. Dat verklaart wellicht mede de gedetailleerde weergave. Ook deze verwickelingen komen in hoofdstuk 2 nog ter sprake.

ontstond er een grote oploop. Ook de mensen die hem tijdens zijn leven niet gunstig waren gezind, betreurden het dat zijn lichaam niet in de stad bleef. In Windesheim werd hij bijgezet in het graf van Gerard Scadde, zijn voorganger en eerste rector van het Gregoriushuis. Onder dezelfde steen in het midden van de kerk rusten de lichamen van beide mannen in vrede. Hun namen blijven tot in eeuwigheid voortleven. Tot zover de *Narratio*.

Een tweede historische bron die informatie verschaft over het leven van Dirc van Herxen is een anonieme levensbeschrijving of vite die zowel in een Latijnse als een Middelnederlandse versie bewaard is gebleven.¹⁴ Samen met een vite van Gerard Scadde maakt deze deel uit van het *liber fratrum* of broederboek van het Gregoriushuis, waarvan de oorspronkelijke versie helaas niet is overgeleverd. De Latijnse en de volkstalige versie van Dirc van Herxens vite zijn niet geheel identiek, maar gaan wel terug op een gemeenschappelijke bron die ontstaan moet zijn tussen 1457 en 1494. De Middelnederlandse versie is bewaard gebleven in een handschrift uit het klooster Frenswegen, dat bij het Kapittel van Windesheim aangesloten was.¹⁵ De codex bevat volkstalige viten van mannen uit nabijgelegen broederhuizen die vermoedelijk waren bedoeld om de lekenbroeders tot deugd op te wekken. De Latijnse versie is overgeleverd in handschrift Brussel, KB 8849-59, een verzamelcodex waarin op initiatief van het Florenshuis, de broedergemeenschap te Deventer, tal van teksten over de geschiedenis van de Moderne Devotie, veelal viten en (delen van) kronieken uit de IJsselregio, zijn samengebracht.¹⁶ Waarschijnlijk diende het als historisch overzicht waaraan de Deventer broeders het succes van de beweging konden afmeten.

De Middelnederlandse vite introduceert Dirc van Herxen als iemand wiens leven van jongs af aan werd gekenmerkt door ‘ene forme, disciplijn ende reghel der doechden’.¹⁷ Zijn gehoorzaamheid wordt geïllustreerd met dezelfde anekdote over Dircs onverwachte thuiskomst die ook bij De Voecht te vinden is.¹⁸ Toen hij zijn schoolperiode in Deventer had afgesloten, bracht zijn oom Meynold hem naar het klooster te Windesheim. Dirc was toen een jongen die gezegend was met veel geestelijke gaven, maar ook veel aardse bezittingen had. De prior van Windesheim besloot de jongen niet zelf te houden, maar naar het Gregoriushuis te sturen omdat de gemeenschap nog erg arm was en een bemiddelde medebroeder goed kon gebruiken. Dirc was een ‘jonghe van

14 Voor de basisgegevens over deze tekst, zie Carasso-Kok 1981, nr. 287. Beide versies zijn uitgegeven in Schoengen 1908, bijlage I, p. 215-238. Een editie van de Middelnederlandse tekst is eveneens te vinden in Alberts en Hulshoff 1958, p. 186-196. Zie ook Scheepsma 1996, p. 232-233.

15 Voor hs. Utrecht, UB 8 L 16, dat gedateerd wordt na 1483, en het functioneren ervan in Frenswegen, zie Scheepsma 1996, p. 225-229 en 234.

16 Scheepsma 1996, p. 226-228 en 237. Het handschrift is tussen 1497-1502 ontstaan.

17 Schoengen 1908, p. 230.

18 Gezien de overeenkomsten tussen de *Narratio* van Jacobus de Voecht en de Middelnederlandse en Latijnse vite, moet er tussen deze teksten een afhankelijkheidsrelatie bestaan. De precieze relatie is echter vooralsnog onduidelijk. Er wordt wel verondersteld dat De Voecht bemoeienis heeft gehad met het *liber fratrum* van het Gregoriushuis en de twee viten waar het oorspronkelijk uit bestond, heeft aangevuld met biografieën van de derde en vierde rector (Scheepsma 1996, p. 233).

simpelheit ende onnoselheit der duven' en tot alles bereid wat anderen goed voor hem vonden.¹⁹ Hij werd leerling van Gerard Scadde en volgde hem op als rector.

De volkstalige biografie beschrijft Dircs uiterlijk in vergelijkbare bewoordingen als de *Narratio*. Hij wordt geschetst als een tamelijk lange man met een kaal hoofd, gekleed in een lange, grauwe huik en een overkleed zonder gordel. Dit portret wordt gevolgd door een uitbundige lofzang op zijn geestelijke kwaliteiten: hij was een 'miinner der hilligher armoede, een bewaerder der ootmoedicheit, een vrient der soberheit, een cyerheit der scamelheit, een regel der simpelheit, een bloynghe der disciplinen, een viant der gebreken, een schijnsel der doechden, een exempelp der ynnicheit, sterk in den geloven, lankmoedig in den hope, verbreidet in mynnen, ende vele menschen bekierend van des werelts ydelheit'.²⁰ Net als in de *Narratio* worden zijn geleerdheid en studiezijn geroemd. Elke dag probeerde hij zoveel mogelijk te studeren en 'hy was guet voor enen doctoer in der hilligher scrift ende oek in der rechte'.²¹ Ook zijn activiteiten als auteur blijven niet onvermeld: de vite spreekt over veel devote boekjes en brieven die hij heeft vervaardigd en over zijn activiteiten als vertaler van 'veel materien van den sunden ende doechden'.²²

Het is opmerkelijk dat de vite alleen onderstreept hoe geliefd Dirc was en dat de tegenstand die hij ondervond ongenoemd blijft. De broeders van het Gregoriushuis waren graag in zijn aanwezigheid en vonden het moeilijk om hem te missen wanneer hij lange tijd van huis was. Door alle devoten in het land werd hij zeer geëerd en overal werd hij als 'enen hillighen enghel Godes' ontvangen.²³ Zachtmoedig wees hij anderen terecht en door iedereen, 'van allen gheesteliken ende wereltliken personen', werd hij gerespecteerd.²⁴ Over zijn levenseinde wordt summier bericht. Nadat hij vier andere broederhuizen had gesticht en vermoeid was door zijn hoge ouderdom, stierf hij op 76-jarige leeftijd temidden van zijn broeders na 48 jaar 'in den regiment' te zijn geweest.²⁵ Hij werd in Windesheim in het graf van zijn voorganger begraven.

De Latijnse versie van de vite komt voor het grootste deel met de Middelnederlandse overeen. Opvallend is wel dat hier een anekdote in voorkomt die in de volkstaal ontbreekt. Het verhaal speelt in Dircs begintijd in het Gregoriushuis en laat zien hoe hij daar door Gerard Scadde getraind werd in gehoorzaamheid. Deze laatste had Dirc opgedragen om deel te nemen aan een plechtige processie op de begraafplaats. Hij moest de route echter zonder bovenkleed en met een witte staf in zijn handen in tegenovergestelde richting lopen. Toen hij gewillig deed wat hem was opgedragen, kwam hij zijn moeder tegen, die verbaasd vroeg waarom dat moest. Dirc gaf daarop als antwoord dat zijn geestelijke vader dit zo wilde. Daarop verzekerde ze hem dat hij daar niet van

19 Schoengen 1908, p. 231.

20 Schoengen 1908, p. 233.

21 Idem. Ook De Voecht merkt dit op, maar hij noemt naast de Heilige Schrift en het kerkelijk recht ook de 'historis' waarin Dirc van Herxen uitblonk (Schoengen 1908, p. 55).

22 Schoengen 1908, p. 236.

23 Schoengen 1908, p. 237.

24 Schoengen 1908, p. 238.

25 Schoengen 1908, p. 238. Opvallend is dat hier gesproken wordt over een ambtstermijn van 48 jaar, terwijl De Voecht het heeft over 47 jaar. Het rectoraat duurde van begin 1410 tot maart 1457.

Afb. 2 Grafsteen van Dirc van Herxen in de Hervormde Kerk te Windesheim, de voormalige brouwerij van het klooster Windesheim. De steen, waarop een priester met kelk is afgebeeld, is in 2005 gerestaureerd en herplaatst in de kerk. (Foto: Reformatorisch Dagblad.)

in de war hoefde te raken, en hierdoor bemoedigd bracht hij zijn opdracht tot een goed einde. Opmerkelijk is verder dat de Latijnse versie een uitgebreide titellijst geeft met door Dirc vervaardigde werken. Blijkbaar was het voor het lezerspubliek van de Middelnederlandse versie, de lekenbroeders van Frenswegen, niet van belang om zo'n gedetailleerd overzicht te hebben van door Dirc van Herxen geschreven werken.²⁶

Behalve in de *Narratio* van Jacobus de Voecht en de Latijnse en Middelnederlandse vite komt Dirc van Herxen ook regelmatig zijdelings ter sprake in andere historiografische bronnen uit de kring van de Moderne Devotie, zoals in de kronieken van de broederhuizen in Doesburg en Gouda.²⁷ Ook in het zusterboek van het klooster Diepenveen

²⁶ Dat zal zeker samenhangen met het feit dat deze werken oorspronkelijk in het Latijn waren geschreven en in de meeste gevallen ook niet in de volkstaal beschikbaar. Ook zal hebben meegespeeld dat de inhoud niet direct voor deze doelgroep van belang was. Zie ook het vervolg van dit hoofdstuk waarin het oeuvre van Dirc van Herxen uitgebreid aan de orde komt.

²⁷ Respectievelijk uitgegeven in Weiler 1974 en Hensen 1899.

figureert hij in één van de viten, namelijk die van Salome van den Wiel.²⁸ Zij was de dochter van zeer welgestelde ouders uit Woudrichem. Haar vader had één van zijn zoons, Thonis, ondergebracht in het premonstratenzer klooster te Berne, waar zijn broer abt was. Toen Thonis op een gegeven moment thuis was en zich daar flink had misdragen, bracht zijn vader de abt hiervan op de hoogte, met als gevolg dat hij in Zwolle naar school werd gestuurd. Eerst leefde hij zich helemaal uit in de stad, tot hij aan het eind van vastavond tot inkeer kwam en in het Gregoriushuis wilde biechten. Dirc van Herxen weigerde hem echter absolutie te geven omdat hij niet leefde als monnik maar als schurk. Hoe Thonis ook smeekte, hij was onvermurwbaar. Deze weigering bracht een ommekeer teweeg: vol vuur begon hij zijn leven te beteren en hij plaatste zich geheel onder het gezag van de Zwolse rector. Voortaan wijdde hij zijn leven aan de beoefening van deugden en het doen van goede werken. Zijn zus Salome haalde hij ertoe over om een godgewijd leven te leiden. Tegen de uitdrukkelijke wens van hun ouders trad zij in in Diepenveen. Zo had Dirc van Herxen twee kostbare zielen voor God gewonnen.

In de dissertatie die P.H.J. Knierim in 1926 verdedigde, heeft zij persoon en werk van Dirc van Herxen helder in beeld gebracht. Alle levensfasen passeren uitgebreid de revue, evenals zijn positie in het Gregoriushuis, binnen de stad en de Moderne Devotie. Voor de vorming van zijn persoonlijkheid kent zij grote betekenis toe aan Florens Radewijns.²⁹ Tijdens Dircs schooltijd stond hij aan het hoofd van het broederhuis in Deventer, waar hij hem tijdens de collaties meegemaakt moet hebben. Knierim oppert de mogelijkheid dat Dirc na zijn schoolcarrière zijn intrek heeft genomen in het zogenoemde *Nova Domus*, waar jonge mannen zich onder toezicht van het Florenshuis voorbereidden op een godgewijd leven. Zij wijst erop dat ook Jacobus de Voecht een parallel trekt tussen Florens Radewijns en Dirc: beide mannen gelden als raadgever en trooster van de devoten. Florens Radewijns is de wegbereider en een spontanere persoonlijkheid dan Dirc van Herxen, die zich van jongs af aan en tot een volmaakt niveau heeft geoefend in deugden. Omdat hij alle eigenschappen en deugden van het devote ideaal in zich verenigde, is hij één van de voltooiers van het devote vroomheidstype.

Hoewel Knierim oog heeft voor het feit dat Jacobus de Voecht een ideaaltoestand weergeeft en de oude, strenge tijd als een spiegel voor zijn eigen tijd hanteert, lijkt ze toch het beeld van de kroniekschrijver te veel samen te laten vallen met de ‘werkelijke’ Dirc van Herxen. Om De Vochts portret van Dirc van Herxen beter op waarde te kunnen schatten, is een grondige analyse van de *Narratio* en een vergelijking met andere historiografische bronnen uit de hoek van de Moderne Devotie onontbeerlijk.³⁰ Daarbij moet in het oog gehouden worden dat de viten en de kronieken van de broederhuizen niet slechts dienden om de traditie levend te houden en de gemeenschap mo-

28 Zie Scheepsma 1993, p. 136-148 (de vite van Salome van den Wiel) en 183-186 (over de ontstaansgeschiedenis van het zusterboek).

29 De Duitse onderzoeker Thomas Kock geeft eveneens aan dat Dirc van Herxen zich met zijn normatieve geschriften bewust in de traditie van Florens Radewijns en ook van Gerard Zerbolt wilde plaatsen (Kock 2004, p. 180).

30 Thomas Kock heeft er reeds op gewezen dat De Voecht in zijn beschrijving van Dirc van Herxens kledij *topoi* gebruikt die ook in andere biografieën uit de kring van de Moderne Devotie terugkomen (Kock 2004, p. 187).

reel te vormen. Tegelijkertijd moesten zij de status van de mannengemeenschappen verhogen en laten zien dat hun *modus vivendi* even verdienstelijk was als die van de kloosterlijke tak van de beweging, zoals Nikolaus Staubach aangeeft.³¹ Of dit laatste doel ook hoog op De Vochts agenda stond, zal nader onderzoek moeten uitwijzen.³²

Sinds het verschijnen van de monografie van Knierim zijn er niet meer zulke uitgebreide studies over Dirc van Herxen verschenen. Wel zijn er onderzoeken gepubliceerd die haar opvattingen aanvullen of nuanceren. Zo blijkt uit de bestudering van archiefstukken van het Gregoriushuis dat onder leiding van Dirc van Herxen een serie grondtransacties is uitgevoerd die de economische positie van de gemeenschap flink verstevigde.³³ Door aankoop en ruil breidde het grondbezit van de broeders zich uit en vormde het een beter aaneengesloten geheel. Het land in kwestie grensde aan het gebied Noertberghe, waarvan Dirc in 1407 ten behoeve van het Gregoriushuis afstand had gedaan. Tijdens zijn rectoraat bleef hij zich ervoor inzetten om zijn familiebezit tot een rendabel landbouwbedrijf te maken. Ook in wereldlijke kwesties blijkt hij voortvarend te werk te zijn gegaan.

In haar onderzoek naar het functioneren van de Zwolse kerkelijke instellingen binnen de stedelijke samenleving brengt Ingrid Wormgoor ook Dirc van Herxen en andere rectoren van het Gregoriushuis ter sprake.³⁴ Hoewel hun biografieën een gekleurd beeld geven – zij moesten immers als lichtend voorbeeld dienen voor latere broeders – en veel stereotypen bevatten, ziet zij toch grote verschillen in de manier waarop de rectoren worden neergezet. Bij de eerste rector Gerard Scadde benadrukt Jacobus de Voecht diens vriendelijkheid en de goede relatie met de inwoners van de stad. In de hoofdstukken over Albert Paep, de derde rector, klinken dezelfde woorden. Om de verhouding met het stadsbestuur te verbeteren, nodigde hij bovendien regelmatig schepenen uit om te komen eten in het Gregoriushuis. Voor iemand als Dirc van Herxen was zoiets ondenkbaar. Afzijdigheid van de wereld was zijn adagium, reden waarom er zelden mensen van buitenaf ('homines seculares') te gast waren voor de maaltijd.³⁵ In de voorstelling van De Voecht overheersen zijn strengheid, ijver, nederigheid en wereldverachting. Dat Dirc op weinig respect kon rekenen onder de stadsbevolking verzwijgt hij niet.³⁶ De kloof tussen de maatschappelijke normen en die van het Gregoriushuis moest niet overbrugd, maar juist geaccentueerd worden. Het zal precies deze principiële houding zijn geweest waarmee hij onder devoten de hoogste lof oogstte, maar die in de wereld vooral wrevel opriep.

31 Staubach 2004, m.n. p. 377-392.

32 In dit licht bezien is het opvallend dat De Voecht aangeeft dat Dirc van Herxen niet alleen de vader is van alle devoten, maar ook 'omnium religiosorum pater' en dat hij heeft geijverd voor de 'monastica disciplina' (Schoengen 1908, p. 77 en 113).

33 Zie Van Beek 1984. De bestudeerde archiefstukken hebben betrekking op de periode 1436-1452.

34 Wormgoor 2007. Zie p. 160-162 voor de relatie tussen de stedelijke overheid en de eerste vier rectoren van het Gregoriushuis.

35 Schoengen 1908, p. 54.

36 Volgens Wormgoor brengt Jacobus de Voecht de problemen die ontstonden direct in verband met Dirc van Herxen (Wormgoor 2007, p. 162). Dat is wel wat kort door de bocht geformuleerd: De Voecht prijst juist zijn principiële aanpak, die het Gregoriushuis tot bloei heeft gebracht en ziet de tegenstand als het werk van de duivel, die dit tracht te verstoren.

'VELE DEVOTER BOEKSKENS': EEN OVERZICHT VAN HET OEUVRE VAN DIRC VAN HERXEN

De kroniek van Jacobus de Voecht is niet alleen voor biografische, maar ook voor bibliografische gegevens over Dirc van Herxen van belang. Hoewel de *Narratio* geen uitgebreide titellijst geeft, komen in meerdere hoofdstukken zijn schrijfactiviteiten ter sprake. Al vrij aan het begin van de hoofdafdeling over Dirc is een afzonderlijk hoofdstuk gewijd aan de ijver waarmee hij boeken schreef. In dit achttiende hoofdstuk spreekt De Voecht in algemene termen over (Latijnse) boeken en traktaatjes, maar hij noemt ook het *collationale*, dat bovendien in de volkstaal is vertaald:

Quam continuus et diligens fuit in opere, patet eciam ex libellis et tractatulis, quos composuit et scripsit, et ex collacionibus, quas de diversis materiis collegit et apte in teutonicali lingua transtulit. Quos tractatus apud nos habemus et multa alia devota scripta et exercicia nobis dereliquit, qui libri et tractatuli congruum esset, ut hic recitarentur, nisi nimis longum foret, porro apud nos habentur scripti in uno volumine facilliter ibi inveniendi.³⁷

[Hoe vasthoudend en nauwkeurig hij was in zijn werk, blijkt bovendien uit de boekjes en traktaatjes die hij heeft opgesteld en geschreven, en uit de collaties die hij over verschillende onderwerpen heeft verzameld en op een bekwame wijze heeft vertaald in de volkstaal. Wij hebben deze traktaten in ons bezit, en hij heeft ons veel andere devote geschriften en oefeningen nagelaten. Het zou gepast zijn om al deze boeken en traktaatjes te vermelden, als dat niet veel te uitgebreid zou zijn. Verder worden bij ons zijn geschriften in één boek bewaard, waarin zij gemakkelijk terug te vinden zijn.]

In ditzelfde hoofdstuk komt ook het devote lied over de kuisheid ('*carmen valde devotum de laude virginitatis et castitatis*') ter sprake, dat Dirc gemaakt heeft toen de broeders een aantal jaren in ballingschap in Doesburg doorbrachten.³⁸ Op een zeker moment hoorde Dirc een dienstmeisje een scabreus liedje zingen, wat hem ertoe aanzette om op dezelfde wijs een lofdicht op de maagdelijke zuiverheid te componeren. Het nieuwe lied gaf hij aan de rector van de school om het zijn leerlingen aan te leren. Niet alleen in Doesburg had het succes, zo tekent De Voecht op: het lied deed bij velen de liefde voor de kuisheid ontbranden en onder scholieren en devoten werd het een geliefd gezang. Maar ook vrouwen (zusters en maagden, '*sorum et virginum*') wilden het graag zingen, zodat Dirc een volkstalige variant van het lied heeft gemaakt. Verderop in de hoofdafdeling, in hoofdstuk 34, wordt Dirc van Herxen nogmaals naar voren geschoven als lieddichter. Speciaal voor leken en zusters schreef hij een devoot lied over Jezus.³⁹ De Voecht citeert het eerste en het laatste couplet en merkt daarbij op dat het ook in het Gregoriushuis graag werd gezongen.⁴⁰

In hoofdstuk 20 geeft hij een aantal voorbeelden van Dirc van Herxens grote inzet voor het Gregoriushuis. Eén van de vermelde wapenfeiten is het op schrift stellen van de leefregels van de gemeenschap, de zogenoemde *consuetudines*. Het korte hoofdstukje

37 Schoengen 1908, p. 55-56.

38 Schoengen 1908, p. 57. Over deze ballingschap meer in hoofdstuk 2.

39 Schoengen 1908, p. 90.

40 Het lied was ook aanwezig in het Gregoriushuis, maar volgens De Voecht is het inmiddels 'distractum' (Schoengen 1908, p. 91). Het is niet helemaal duidelijk wat hij hiermee bedoelt: is het stukgelezen of kwijtgeraakt?

22, waar we later nog op terug zullen komen, is geheel gewijd aan het volkstalige *collationale* waaraan De Voecht al eerder refereerde.⁴¹ Aan het einde van de hoofdafdeling over Dirc van Herxen, in hoofdstuk 43, noemt hij nog twee geschriften die hij in zijn laatste levensfase heeft gemaakt:

Nam et tunc composuit illum tractatum: 'De duplici modo se exercitandi', in ea ponens ibi septem puncta secundum septem dies septimane et unumquidque cum quatuor articulis, sicut ipse signavit in manu depicta, quam invenimus post mortem ejus. Tunc quoque composuit orationem valde devotam pro eo, qui jam desiderat opportune mori (...).⁴²

[Want in dezelfde tijd [namelijk aan het eind van zijn leven] heeft hij het traktaat *De duplici modo se exercitandi* [Over de tweevoudige manier om zich te oefenen] opgesteld en daarin zeven punten opgesteld volgens de zeven dagen van de week en elk met vier onderdelen, zoals hij [dit] zelf heeft getekend in de geschilderde hand, zoals wij na zijn dood ontdekten.⁴³ Toen heeft hij ook een zeer devoot gebed opgesteld voor hen die reeds verlangen goed te sterven.]

Buiten de hoofdafdeling over Dirc van Herxen duiken nog enkele gegevens op. In het hoofdstuk over de bekering van Dircs opvolger Albert Paep vertelt De Voecht over de problemen die ontstonden toen deze zich wilde aansluiten bij de Zwolse broeders. Hij merkt op dat de brief die Dirc aan Alberts vader schreef, bewaard is gebleven 'inter epistolas domini Theoderici'.⁴⁴ Het Gregoriushuis was overigens ook in het bezit van de kleine geschriften in één band, gekopieerd door Hendrik van Herxen, verwant van Dirc en vierde rector.⁴⁵

Uit de gegevens van De Voecht is lang niet overal op te maken wanneer de bewuste werken precies geschreven zijn. Het wordt alleen duidelijk dat het lied over de kuisheid uit de periode in Doesburg stamt en dat *De duplici modo se exercitandi* en de *ars moriendi* in Dircs laatste levensjaren zijn opgesteld. De kroniekschrijver is scheutiger met informatie over het publiek waarvoor de teksten waren bedoeld. Het Latijnse lied over de kuisheid was gemaakt voor scholieren en werd later ook in bredere kring gezongen; de volkstalige versie was in trek bij devote vrouwen. Het lied over Jezus maakte hij voor vrouwen en leken, en voor die laatste doelgroep stelde Dirc ook zijn volkstalige *collationale* op.

Zoals gezegd bevat de Latijnse vite in de verzamelcodex uit het Florenshuis wel een boekenlijst met een uitgebreide opsomming van titels:

Nunquam ociosus in cella, nam multos devotos tractatulos scripsit et dictavit, ut: De cura infirmorum; Circa que versatur oratio; Quomodo ambulandum est coram Deo; De remediis quorundam adversorum; Explanaciones oracionis Dominice; Expositio oracionis Dominice; Eadem sub compendio; Explanacio Salutacionis Angelice; De fide et XII racionibus fidei que fidem roborant;⁴⁶ De articulis fidei; De vita cristiana; De fide cristiana; Devote et interne oracio-

41 Zie hoofdstuk 4.

42 Schoengen 1908, p. 113.

43 Het lijkt hier te gaan om een mnemotechnische hand, waarin als geheugensteun de bewuste punten waren opgeschreven.

44 Schoengen 1908, p. 122 (hoofdstuk 48).

45 Schoengen 1908, p. 183 (hoofdstuk 72).

46 Schoengen heeft *De fide et XII racionibus fidei* en *Que fidem roborant* als twee afzonderlijke titels opgevat (Schoengen 1908, p. 235). Knierim acht het juist om deze samen te nemen en als één titel te beschouwen (Knierim 1926, p. 100, n. 6) en dat lijkt mij ook aannemelijk.

nes; De regimine devotarum feminarum; Disputacio et objuracio [objurgacio] cujusdam, qui detrahebat devotis personis.⁴⁷

[Nooit [zat hij] zonder bezigheden in zijn cel, want hij heeft vele devote traktaatjes geschreven en gedichteerd, zoals: Over de ziekenzorg, Waarover gaat het gebed, Hoe te wandelen voor Gods aangezicht, Over de remedies tegen enige tegenspoed, Verklaringen van het gebed des Heren, Uitleg van het gebed des Heren, hetzelfde in beknopte vorm, Verklaring van het weesgegroet, Over het geloof en de twaalf artikelen van het geloof die het geloof bekrachtigen, Over de geloofsartikelen, Over het christelijke leven, Over het christelijke geloof, Devote en innige gebeden, Over het besturen van devote vrouwen en Twistgesprek met en berisping van iemand die de devoten belasterde.

De lijst is niet volledig: de twee werken die Dirc aan het eind van zijn leven schreef, *De duplici modo se exercitandi* en de *ars moriendi* blijven hier onvermeld. Na dit overzicht met Latijnse titels noemt de anonieme auteur van de vite de vele brieven en Dircs inspanningen op het gebied van de volkstaal. Deze laatste passage komt verderop in dit boek nog uitgebreid ter sprake. De Middelnederlandse versie van de vite reduceert de Latijnse titels tot ‘vele devoter boeksens’ en ‘vele nutter epistelen tot alrehanden personen’.⁴⁸

Behalve in de Latijnse vite komt ook in het overzichtswerk *De scriptoribus ecclesiasticis* (1494) van de Duitse benedictijner abt Johannes Trithemius een lijstje met titels van Dirc van Herxen voor. Trithemius noemt vijf werken van de Zwolse rector (*In toto psalterio*, *Super Oratione dominica*, *Super Ave Maria*, *De passione Domini* en *De moriendi desiderio*) en geeft aan dat hij daarnaast nog vele andere werken heeft geschreven.⁴⁹ Het werk over de Psalmen komt in het boekenlijstje in de vite en in de *Narratio* niet voor. Het in 1628 gedrukte *Athenae Belgicae* van Franciscus Sweertius neemt de titels van Johannes Trithemius over, zij het in iets gewijzigde vorm, en vermeldt daarbij nog het werk *Septimana Christiana*. Dit laatste traktaat moet het door De Voecht genoemde *De duplici modo se exercitandi* zijn dat meditatiestof biedt voor iedere dag van de week.

In haar dissertatie geeft Knierim een uitvoerig overzicht van het oeuvre van Dirc van Herxen en de overgeleverde werken die tot dan toe bekend zijn.⁵⁰ Die laatste gegevens vormen een indrukwekkende rij waarin bovendien titels opduiken die door geen van de biografen worden genoemd. In 1492 is in Deventer de incunabel *Devota exercitia* gedrukt waarin een aantal van zijn traktaatjes is gebundeld: onder meer *De duplici modo se exercitandi*, enkele passieteksten, de uitleg over het Ave Maria en het Onze Vader en de *ars moriendi*. Knierim neemt aan dat het hier gaat om een bloemlezing met Dircs populairste stichtelijke werkjes. Zowel in handschrift als in druk blijken vier pedagogische traktaten van Dirc van Herxen overgeleverd te zijn. Het Latijnse *collationale*, in 1926 nog niet als zodanig geïdentificeerd en door Knierim bestempeld als twee citatenverzamelingen, is op dat moment in één handschrift bekend. Naast de twee liederen noemt ze verder nog de verzameling met opmerkelijke uitspraken, *Notabilia dicta*, waarvan zowel een korte als een langere versie bestaat.

47 Schoengen 1908, p. 233-236.

48 Schoengen 1908, p. 233 en 235-236.

49 Zie Knierim 1926, p. 147.

50 Knierim 1926, p. 100-142 en 147-159.

Sinds de verschijning van Knierims proefschrift zijn tal van nieuwe gegevens bekend geworden en is de stroom aan overgeleverde teksten alleen maar groter geworden. De *Disputacio* die aan het slot van het boekenlijstje in de Latijnse vite staat, is teruggevonden en is inmiddels in zes handschriften bekend.⁵¹ In zijn studie over de leefregels bij de broeders van het gemene leven uit 2003 brengt Theo Klausmann persoon en werk van Dirc van Herxen uitvoerig ter sprake. De *consuetudines* die Dirc voor het Gregoriushuis vervaardigde, worden geplaatst in het bredere geheel van zijn oeuvre, dat Klausmann kenschetst als het omvangrijkste en veelzijdigste van alle auteurs uit de broederkring.⁵²

Op grond van de gegevens die meer en minder recent onderzoek aanreiken, is een nieuw overzicht samengesteld van de overgeleverde werken van Dirc van Herxen. Dit overzicht, dat in bijlage 1 te vinden is, biedt naast een karakterisering en datering van de handschriften en incunabelen ook een samenvatting van de inhoud van de betreffende teksten.⁵³ De informatie uit deze bijlage biedt een goed uitgangspunt om het oeuvre te typeren en lijnen te trekken binnen het corpus teksten en de overlevering.

De tekst die naar alle waarschijnlijkheid aan het begin van Dirc van Herxens oeuvre staat, is het apologetische traktaat *De utilitate monachorum*.⁵⁴ In dit werk, dat zo rond 1415 zal zijn ontstaan, tracht hij de bezwaren die bestonden tegen de devote leefwijze te weerleggen. Tot dan toe was door de eerste generatie moderne devoten al behoorlijk wat apologetisch materiaal vervaardigd. Deze werken waren echter voornamelijk juridisch van aard, terwijl de Zwolse rector in de eerste plaats zijn subjectieve kijk op de zaak geeft. Hij staat op dat moment nog maar enkele jaren aan het hoofd van het Gregoriushuis en is rond de vijfendertig jaar oud. In de stad Zwolle is het een roerige tijd waarin het stadsbestuur repressieve maatregelen afkondigt tegen de meeste religieuze instellingen op stedelijk grondgebied.⁵⁵ In deze periode trekt ook Matthias Grabow fel van leer tegen de devoten, ondanks het feit dat de broeders al geruime tijd toestemming voor hun leefwijze hadden verkregen van de bisschop.⁵⁶

Tegen deze achtergrond probeert Dirc van Herxen aan te tonen dat de aanwezigheid van de devoten juist een zegen is en dat de autoriteiten hun vrome en nederige onderdanen onrechtvaardig behandelen. Zij verdienen het zelfs om met een molensteen om de hals in zee geworpen te worden, zo citeert de auteur Jezus' scherpe woorden aan het

51 Zie Lourdaux 1983 en Haverals 1992. Aan de drie handschriften die zij bespreken, kunnen er inmiddels nog drie worden toegevoegd (hss. Berlijn, SPK 437; Düsseldorf, Universitätsbibliothek B 64 en Trier, Bistumsarchiv 95 117).

52 Klausmann 2003, m.n. p. 113-124 en 179-200.

53 Het Latijnse en Middelnederlandse *collationale* blijven in deze bijlage buiten beschouwing, omdat zij verderop in het onderzoek voldoende afzonderlijke aandacht krijgen.

54 De gegevens waarop de beweringen in het nu volgende gedeelte zijn gebaseerd, zijn terug te vinden in bijlage 1, die ook de verwijzingen naar secundaire literatuur en beschikbare edities bevat. De volgorde waarin ik de werken van Dirc van Herxen bespreek, is gebaseerd op de gegevens die vermeld staan onder het kopje 'Datering'. Werken waarvan de tijd van ontstaan onbekend is, probeer ik beargumenteerd te plaatsen temidden van de werken die wel (meer of minder nauwkeurig) te dateren zijn.

55 Meer hierover in hoofdstuk 2.

56 Zie ook hiervoor hoofdstuk 2.

adres van de mensen die zijn onaanzienlijke volgelingen van de goede weg afbrengen.⁵⁷ Alleen omdat zij zelf hebzuchtig zijn, beschuldigen wereldlijke lieden ('seculares') de devote gemeenschappen van de ongebreidelde toename van bezit. Maar dat deze gemeenschappen zulke grote huizen hebben, komt nu eenmaal doordat zij zoveel mensen aantrekken. In plaats van hen vijandig gezind te zijn, is het veel beter om de devoten te begunstigen, want zo deelt men in hun goede werken.⁵⁸

Dirc van Herxen heeft nog een apologetische tekst op zijn naam staan, namelijk het traktaat *De communi vita*, dat zich achter in één van de handschriften met het Latijnse *collationale* bevindt. Het moet geschreven zijn in de jaren twintig van de vijftiende eeuw. In *De communi vita* toont de auteur aan dat het gemeenschappelijke leven dat de devoten leiden nuttig is en dat het een positieve uitwerking heeft op het geestelijk leven. Het is weliswaar verboden om een nieuwe kloosterorde te stichten, maar de devote gemeenschappen bezondigen zich hier niet aan. Zowel het wereldlijk als het kerkelijk recht staat een gemeenschappelijk leven in vroomheid, armoede en kuisheid toe. Voor deze opvattingen baseert Dirc van Herxen zich op apologetisch materiaal uit eigen kring (het traktaat *Super modo vivendi* van Gerard Zerbolt van Zutphen) en op documenten die een cruciale rol speelden bij het verkrijgen van kerkelijke goedkeuring van de devote leefwijze en later in de kwestie-Grabow.⁵⁹

Mogelijk is het anonieme traktaat *Aliud est bene vivere* ook toe te schrijven aan Dirc van Herxen. In dit tekstje staat de verhouding van de broeders tot de buitenwereld en hun relatie onderling centraal. Hét middel om eenheid te scheppen en te bewaren zijn de *mores* en de *consuetudines*, die aan de basis staan van een gemeenschappelijke dagindeling. Ook het contact tussen broeders en scholieren wordt genoemd. Door hen te trainen in het schrijven, kunnen zij zich later wijden aan deze vorm van handarbeid die goed te combineren is met geestelijke oefening. Het is opvallend dat het traktaat zich niet richt op de verdediging van de devote leefwijze tegenover de buitenwereld, maar dat het perspectief is verschoven naar de toerusting van de broedergemeenschap zelf: de klemtoon ligt op de gezamenlijke gebruiken die zorgen voor een stabiele gemeenschap. Als de toeschrijving aan Dirc van Herxen juist is, zou de tekst een omslag of ontwikkeling in zijn oeuvre kunnen markeren, namelijk de overgang van een apologetisch naar een meer intern perspectief.

Zijn bemoeienis met de Zwolse leefregels getuigt in ieder geval van zorg voor de opbouw van de eigen gemeenschap. Voor de nieuwe redactie van de *consuetudines* die hij vervaardigde, nam hij de leefregels van het Florenshuis te Deventer als uitgangspunt en paste deze aan aan de gebruiken zoals die zich in het Gregoriushuis hadden ontwikkeld. In de uitvoerige inleiding staat uitgelegd wat het doel is van de regels: zij moeten de discipline, vrede, eendracht en geestelijke voortgang bewaken. Ook stelt de

57 Vgl. Matteüs 18:6, Marcus 9:42 en Lucas 17:2.

58 Mogelijk heeft Dirc van Herxen rond 1415 ook een *quaestio* geschreven met een aan *De utilitate monachorum* verwante inhoud. Of deze scholastieke tekst ook daadwerkelijk van de Zwolse rector is, valt nog te bezien, omdat zijn oeuvre verder niet zulke academische teksten bevat. Zie bijlage 1.

59 In het vervolg kort ik de naam van Gerard Zerbolt van Zutphen voor het gemak af tot Gerard Zerbolt.

inleiding duidelijk dat het geoorloofd is om dergelijke *consuetudines* te volgen in een broedergemeenschap die streeft naar zuiverheid van hart en naastenliefde.

In de hoofdstukken die op deze introductie volgen, worden de middelen beschreven waarmee de broeders deugden dienen te verwerven: meditatie, misviering, het lezen van geestelijke teksten, schrijfarbeid, gewetensonderzoek en collatie. De collaties die gericht zijn op mensen van buitenaf moeten de broeders benutten om hen tot een christelijke levenswandel aan te sporen. De laatste hoofdstukken bespreken de verschillende ambten die uitgeoefend worden in het huis, de inrichting van de organisatie en de toelatingscriteria voor nieuwe broeders. Wanneer Dirc de *consuetudines* precies op schrift heeft gezet, is niet duidelijk. De tijd rond 1415 is voorgesteld, maar ook de periode 1415-1424. Het is aannemelijk dat de leefregels na *De communi vita* zijn vervaardigd, toen de nadruk nog lag op het verdedigen van de devote gemeenschappen. *De communi vita* is echter pas na 1418 opgesteld.

Tot de opbouwende teksten die bestemd waren voor de broederkring zelf behoort ook het traktaat *Copulata pro confessore sororum*, in het boekenlijstje aangeduid als *De regimine devotarum feminarum*. Het is geschreven op verzoek van een broeder die behoefte had aan een handreiking voor het uitoefenen van het ambt van biechtvader. Een van de belangrijke taken van de broeders was de zielzorg van zusterhuizen binnen en buiten Zwolle.⁶⁰ In het traktaat krijgen zij tal van raadgevingen aangereikt om deze moeilijke taak tot een goed einde te brengen. Door eenvoudige kleding te dragen is de biechtvader een voorbeeld in nederigheid en houdt hij vrouwen op een afstand. Te lange gesprekken en te veel vertrouwelijkheid en vriendelijkheid zijn ongepast. Het zou kunnen dat Dirc van Herxen de tekst geschreven heeft naar aanleiding van de problemen rond Liefard, die na 1449 zijn ontstaan.⁶¹ Het is echter ook goed mogelijk dat hij het traktaat niet pas aan het eind van zijn leven heeft opgesteld, maar al veel eerder de noodzaak zag om de broeders toe te rusten voor hun verantwoordelijke ambt.

Een tweede belangrijke taak van de broeders was de pastorale zorg voor de scholieren van de Zwolse stadsschool. Twee van de vier pedagogische traktaten die Dirc van Herxen heeft opgesteld, zijn direct op dit publiek gericht. Zij sporen hen aan om al vroeg hun leven aan God en aan de studie te wijden en geen kostbare tijd te verspillen aan de dienst van de wereld. De twee overige pedagogische traktaten hebben een iets andere focus. Het ene zet zich af tegen personen die maar weinig achting hebben voor mensen die hun leven al jong in dienst van Christus stellen en dat zelfs tegenwerken. Dat je in je jonge jaren kennis moet maken met allerlei wereldse zaken om later wijs en verstandig te worden, is niet waar. De Bijbel geeft tal van voorbeelden van mensen die in hun jeugd de verleiding hebben weerstaan en daarvoor rijk zijn beloond. Het andere traktaat is een lofzang op hen die zich inzetten om de jeugd te redden van de ondergang. In een tijd waarin de ongerechtigheid hoogtij viert, is het geboden om zoveel mogelijk zielen voor het hemelse Koninkrijk te winnen. Een goede leermeester dient met zijn eigen levensstijl het goede voorbeeld te geven en zijn leerlingen aan te sporen tot het goede.

60 In hoofdstuk 2 ga ik hier uitvoeriger op in.

61 Voor deze datering, zie Schoengen 1908, n. 4.

De pedagogische traktaten moeten zijn geschreven in de periode voordat de broeders in 1426 in ballingschap gingen, toen de broeders hun betrokkenheid bij de scholieren steeds meer uitbreidden.⁶² Niet iedereen stelde het echter op prijs dat zij scholieren aanmoedigden om toe te treden tot een religieuze gemeenschap en hen zo wegkaaptten van een carrière in handel of bestuur. Bij het opstellen van zijn pedagogische traktaten is Dirc van Herxen geïnspireerd door het *Tractatus de iuvenibus trahendis ad Christum* van de beroemde Parijse kanselier Jean Gerson, die zich in de kwestie-Grabow had uitgesproken ten gunste van de devote leefwijze.⁶³ Gerson was van mening dat de reformatie van de Kerk bij de jeugd moest beginnen. De in Parijs opgeleide jonge mannen konden later aan de hele christenheid dienstbaar zijn. Hoewel Gerson en Dirc van Herxen dezelfde ideeën hebben over de religieuze en morele vorming van het kind, heeft Gerson een veel bredere visie op een hervorming voor zowel religieuzen als leken. Binnen de grenzen van de Moderne Devotie brengt Dirc van Herxen enkele bruikbare aspecten van Gersons spiritualiteit naar voren.⁶⁴

Van het loflied op de kuisheid weten we dat het in Doesburg is ontstaan, waar de broeders van 1427-1432 in ballingschap verkeerden. Het Latijnse origineel ('Me iuvat laudes canere') dat oorspronkelijk voor de Doesburgse schooljongens bestemd was, kent ook een volkstalige variant ('Mi lust te loven hoghentlijc'), die voor een vrouwenpubliek was bedoeld. Het Middelnederlandse lied is bewaard gebleven in twee redacties. De langste versie bezingt in tien strofen de kuisheid, die de aardse schepselen aan de engelen gelijk maakt. Maria, die vanwege haar zuiverheid Gods Zoon mocht baren, is gevolgd door een grote menigte kuise maagden die zelfs pijn en dood voor hun hemelse Bruidegom verdroegen. Jozef en Johannes zijn de twee mannelijke helden die in de kortere versie van acht strofen niet voorkomen. Ook de slotstrofe waarin de jeugd wordt aangespoord om het pad van de zonde te verlaten, ontbreekt. Deze oproep en de mannelijke voorbeelden waren voor de doelgroep van deze versie blijkbaar niet relevant. De inhoud van de langere volkstalige versie sluit vrij nauw aan bij de tekst van het Latijnse origineel.

Het is onbekend waar en wanneer Dirc van Herxens tweede lied ('Och Here der hemelen stichter') is ontstaan. Dit volkstalige kerstlied kent eveneens twee redacties, die echter behoorlijk van elkaar afwijken. Niet alleen verschilt het aantal en de volgorde van de coupletten, maar ook op zins- en woordniveau komen de redacties niet precies met elkaar overeen. In het lied spreekt de ik-persoon allereerst God aan en belijdt hij

62 Omdat de vier pedagogische traktaten inhoudelijk nauw samenhangen, neem ik aan dat ze vrij dicht na elkaar zijn geschreven, zodat ze alle vier vóór 1426 geplaatst kunnen worden. Zie Weiler 1997, p. 40-45 voor de toenemende betrokkenheid van de broeders op de scholieren. John Van Engen geeft aan dat zich in één van de handschriften waarin de vier pedagogische traktaten overgeleverd zijn, nog een traktaat van Dirc van Herxen bevindt, waarin hij de zorg van de broeders voor de scholieren verdedigt ('De parvulis', hs. Keulen, Stadtarchiv GB 4° 60, f. 32r-v). Dit is voor zover ik kan zien nog niet eerder opgemerkt. Zie Van Engen 2008b, p. 209-210.

63 Epiney-Burgard 1992 en ook Epiney-Burgard 1989, p. 187-189 gaan dieper in op de pedagogische ideeën van Dirc van Herxen.

64 Weiler ziet zelfs aanleiding om de lijn tussen Gerson en Dirc van Herxen direct door te trekken naar Erasmus' opvoedingsprogramma voor de jeugd, waarin volgens hem de morele idealen van de broeders van het gemene leven en de intellectuele idealen van de noordelijke humanisten elkaar vinden (Weiler 1999, p. 322-329).

zijn schuld. Als hij de vreugdevolle boodschap van Christus' geboorte niet vernomen zou hebben, zou hij moeten wanhopen. Al is de Zoon van God in doeken gewonden, Hij bevrijdt van zonden en al ligt Hij in de kribbe, Hij draagt hemel en aarde. De ik-persoon wil met de herders en de wijzen op weg om Jezus aan te raken en te kussen en te vragen of Hij de allerzoetste liefde in zijn hart wil uitstorten.

Dirc van Herxen is binnen de broederbeweging niet geheel uniek in zijn bijdrage aan het devote lied. Georgius Macropedius (†1556), rector van de stadsschool in Den Bosch en de school van de broeders in Utrecht, vervaardigde behalve schoolboeken en toneelstukken ook 'cantilena's' voor de schooljongens, en ook van Petrus van Vladeracken († 1618) uit het broederhuis in Den Bosch is bekend dat hij een toneelstuk en een lied heeft geschreven.⁶⁵ Dirc van Herxen blijft echter wel een vroeg voorbeeld van dergelijke activiteiten.⁶⁶

De teksten over het Onze Vader en het Ave Maria zijn voor zover we weten als enige van Dirc van Herxens traktaatjes in de volkstaal overgeleverd. Ze bestaan allebei uit twee delen: een proloog, gevolgd door een uitleg van het betreffende gebed. Kennelijk vormden ze een soort eenheid, want ze zijn niet afzonderlijk overgeleverd. De volkstaalige versie vermeldt expliciet dat de verklaring is bestemd voor eenvoudige mensen, om hen te helpen om de dagelijkse gebeden goed te begrijpen en de vrucht van het gebed niet te missen. De traktaatjes bieden geen ingewikkelde beschouwingen, maar leggen de verschillende gedeelten van het gebed stap voor stap uit. Het traktaatje over het Onze Vader geeft bovendien twee manieren waarop je het kunt bidden: als een samenhangend geheel, waarin de ene bede logischerwijze de volgende oproept of als een wapen tegen de zeven hoofdzonden, waarbij elke bede aan een van deze zonden wordt gekoppeld.

De *Devota exercitia*, de in 1492 in Deventer gedrukte bloemlezing van stichtelijke werkjes, bevat de Latijnse versie van de traktaatjes over het Onze Vader en het Ave Maria. Ook staan er enkele passietekstjes in, waaronder een overdenking van Jezus' lijden in zeven artikelen, voor elke dag van de week één, met elk vier punten. Het moet hier gaan om *De duplici modo se exercitandi* waar Jacobus de Voecht in zijn *Narratio* over spreekt. In *De desiderio moriendi* bespreekt de auteur de beste manier om de dood tegemoet te zien. Door zich te oefenen in het prijzen van God, vrede te houden met alle mensen, God trouw te blijven en te bidden wordt het verlangen naar de hemel versterkt. In de *Devote et interne oraciones* toont hij een diep besef van de nietigheid van de mens tegenover de grootheid van God. Door Hem te leren kennen leert de mens Hem te danken voor zijn weldaden en zijn liefde. Het *Exercitium utile* is specifiek op de broeders gericht: het schrijft gedragsregels voor en geeft een opsomming van alle mogelijke gebreken die zij zichzelf dienen toe te dichten.

De laatste tekst van de *Devota exercitia* valt enigszins uit de toon bij de overige. De *Remedia sive consolationes contra quedam adversa spiritualibus accidentia* is gegoten in de vorm van

65 Weiler 1999, p. 324-325.

66 Over muziek in de Moderne Devotie, zie Hascher-Burger 2001. Een meer recente introductie in de liedcultuur van de Moderne Devotie is te vinden in Hascher-Burger en Joldersma 2008.

een dialoog tussen Vecors (Dwaas) en Consultus (Wijs), geïnspireerd op Petrarca's *De remediis utriusque fortunae*. Dit moraalfilosofische werk bevat dialogen tussen de allegorische figuren Ratio, Gaudium, Spes en Dolor met tal van raadgevingen voor problemen uit het dagelijks leven.⁶⁷ Aards bezit levert veel gevaren op en gevoel en verstand conflicteren vaak. Lijdzaamheid en innerlijke vrede zijn de hoogste waarden die de mens dient na te streven. De *Remedia* van Dirc van Herxen geeft bruikbare aanwijzingen voor de dagelijkse praktijk van de broeders. In het tweegesprek tussen Vecors en Consultus krijgen zij advies over tal van zaken, zoals gebrek aan concentratie tijdens het bidden, dreigende belastingheffing, moeilijke tijden en het verlangen naar lekker eten en drinken. Het devies van de auteur: maak je niet bezorgd voor het tijdelijke, maar richt je op het eeuwige.

De *Remedia* is niet de enige tekst waarin de Zwolse rector laat blijken het werk van Petrarca te kennen. In het *Eerste Collatieboek* citeert hij uit *De vita solitaria*, dat een leven in eenzaamheid en contemplatie aanprijst zoals Bijbelse helden, heremieten, kerkvaders maar ook antieke dichters en Romeinse keizers leidden.⁶⁸ Overigens weten we dat Petrarca in de kring van de Moderne Devotie geen onbekende was. Vooral *De vita solitaria* was een geliefd werk.⁶⁹ De bibliotheek van het klooster Windesheim had een exemplaar in bezit en prior Willem Vornken beschouwde het als zijn lievelingsboek. De regulier kanunnik Arnold Gheyloven († 1442) citeert veelvuldig teksten van Petrarca, onder andere in het handboek dat hij heeft opgesteld voor de mannen van het Florenshuis die zich voorbereidden op de priesterwijding.⁷⁰

Van de vele brieven die Dirc van Herxen tijdens zijn leven moet hebben geschreven, is voor zover bekend slechts één exemplaar bewaard.⁷¹ Deze brief schreef hij samen met Martinus Schindel, rector van het broederhuis te Hulsbergen, op 25 november 1453. Hij is gericht aan de Heilige-Geestmeesters van Gouda, die een conflict hadden met het Goudse broederhuis over de manier waarop dat zijn geld besteedde. Volgens de Heilige-Geestmeesters moesten de broeders renten kopen, terwijl deze laatsten zelf van mening waren dat ze gebrek leden. De briefschrijvers trachtten in deze kwestie te bemiddelen en de Heilige-Geestmeesters te overtuigen van de goede bedoelingen van de Goudse rector. Tot op hoge leeftijd bleef Dirc van Herxen zich blijkbaar actief bemoeien met conflicten in de broederbeweging en liet hij zijn gezag gelden.

Het Gregoriushuis heeft vermoedelijk een notitieboekje bezeten waarin Dirc allerlei behartigenswaardige zaken optekende. De aantekeningen, die gaan over het vertrouwen op God, het omgaan met tegenslag en het oefenen van geduld, werden na zijn dood gevonden. Het Florenshuis bezat twee redacties van deze *Notabilia dicta*. De be-

67 Hoffmeister 1997 geeft een beknopt overzicht van geheel Petrarca's oeuvre. Voor *De remediis*, zie p. 37-40.

68 Hoffmeister 1997, p. 54-56. Zie ook hoofdstuk 6.

69 Zie Enenkel 1987.

70 Weiler 1999, p. 325. Zie Weiler 2006 voor een editie van dit handboek, het *Gnotosolitos parvus*.

71 Overigens zijn wel enkele personen bekend aan wie hij brieven heeft geschreven (zie Knierim 1926, p. 101). Behalve de brief aan Albert Paep die Jacobus de Voecht noemt, gaat het om een brief met vermaningen die Egbert ter Beek kort na 1450 ontving toen hij pas rector van het Florenshuis te Deventer was geworden. Ook is bekend dat Dirc van Herxen een brief stuurde aan Johannes Vos van Heusden, prior van het klooster Windesheim, toen men daar had geweigerd om enkele jongens die door Dirc van Herxen waren gestuurd, onderdak te geven.

kende verzamelcodex waarin zich ook de Latijnse vite van Dirc bevindt, bevat de korte versie. Het handschrift met het broederboek van het Florenshuis bevat naast de uitgebreidere versie nog meer uitspraken van andere devoten.

Samenvattend kunnen we stellen dat de hoofdmoot van het oeuvre van Dirc van Herxen wordt gevormd door Latijns werk. Aanvankelijk sluit hij aan bij de apologetische literatuur van de eerste generatie moderne devoten, al brengt hij duidelijk eigen accenten aan. Wanneer de aanvallen van de buitenwacht op de devote leefwijze wat zijn geluwd en de aandacht meer komt te liggen op de interne opbouw van de gemeenschappen, draagt Dirc van Herxen hieraan bij door *consuetudines* op schrift te stellen. Ook schrijft hij een traktaat om de broeders toe te rusten voor de zielzorg in vrouwen-gemeenschappen. De pedagogische traktaten tonen overduidelijk zijn betrokkenheid bij het zielenheil van de scholieren in de stad. Het loflied op de kuisheid is ook op dit publiek gericht. Met de Middelnederlandse vertaling en met het kerstlied vergroot hij het repertoire van stichtelijke liederen voor vrouwen en leken. De volkstalige versie van de twee traktaatjes over het Onze Vader en het Ave Maria zullen voor datzelfde publiek zijn bestemd. De bewering van Klausmann dat we te maken hebben met het omvangrijkste en veelzijdigste oeuvre van de auteurs uit de broederbeweging, is zeker op zijn plaats. En dan hebben we het nog niet eens gehad over het Latijnse en het Middelnederlandse *collationale*.⁷²

De werken die Dirc van Herxen op zijn naam heeft staan, zijn niet slechts overgeleverd binnen de kring van broederhuizen.⁷³ Dat is direct al te zien aan de overlevering van zijn oudste werk, *De utilitate monachorum*. Dit is opgenomen in een verzamelhandschrift met ascetische teksten dat in bezit was van de kruisheren van Keulen. Het handschrift bevat meerdere delen die tussen 1420 en 1450 zijn gekopieerd, en het werk van Dirc van Herxen staat in het oudste deel uit 1420. De overige teksten in het verzamelhandschrift zijn van onder anderen pseudo-Augustinus, Jan van Schoonhoven, Thomas van Kempen en Hendrik van Kalkar. Ook de kruisheren te Düsseldorf bezaten een afschrift van *De utilitate monachorum* in een verzamelcodex met werken van Jean Gerson, Jan van Schoonhoven en het *Diadema monachorum* van Smaragdus. Een derde handschrift waarin *De utilitate monachorum* is overgeleverd, was eveneens in bezit van een Keuls klooster, de benedictijnenabdij Groß Sankt Martin. Dit vijftiende-eeuwse handschrift heeft ook voornamelijk ascetische teksten, waarvan enkele door monniken uit dit klooster zijn

72 Mogelijk zijn ook delen van *De vita cristiana*, dat in het boekenlijstje wordt genoemd, teruggevonden. In hs. Keulen, Stadtarchiv GB 4° 169, dat ook de eerste twee pedagogische traktaten bevat, staat op f. 81r-122r een tekst getiteld *De vita cristiana auctoritates et exempla*. Dit thematisch geordende raparium uit het Keulse kruisherenklooster bevat mogelijk gedeelten uit Dirc van Herxens *De vita cristiana*. De tekst bevat hoofdstukken over thema's als *caritas* en *humilitas* waarin naast Bijbelcitaten en excerpten van kerkvaders ook veel exempelen voorkomen. Thomas Kock oppert ook de mogelijkheid dat in het *Eerste Collatieboek* een vertaald gedeelte van *De vita cristiana* voorkomt. De rubriek 'Van costelen clederen te schouwen' citeert namelijk uit 'enen boeke genoemd vanden kerstenen leven'. Het geciteerde gedeelte noemt enkele redenen waarom mensen kleding dragen en geeft adviezen over kleding die wel en niet geschikt is voor een christen. Zie Kock 2004, p. 182-183 en 226-230. Vennebusch 1980, p. 178-183 biedt een uitgebreide beschrijving van het Keulse handschrift.

73 Ook het nu volgende gedeelte is gebaseerd op de gegevens van bijlage 1.

geredigeerd. De katernen met het werk van Dirc van Herxen zijn oorspronkelijk afkomstig uit een andere codex. Het handschrift bevat ook de vier pedagogische traktaaten van de Zwolse rector.⁷⁴

Nog in de zestiende eeuw was er belangstelling voor *De utilitate monachorum*, zo blijkt uit het feit dat kopiïst Rochus Heyme van het regulierenklooster Sint-Maartensdal te Leuven in 1526-1527 een handschrift kopieerde met onder andere dit werk. Ook hier komt het voor in combinatie met werk van Jan van Schoonhoven (dezelfde tekst als in het handschrift van de Keulse kruisheren) en van Bonaventura, Geert Grote en Johannes van Krakau. Rochus Heyme was een trouw aanhanger van de Moderne Devotie, die ook na de opmars van de drukpers trouw bleef aan de traditionele kopiïstenarbeid en tal van ascetisch-moralistisch werk afschreef.

De *communi vita* is niet alleen bekend uit het handschrift met het Latijnse *collationale* dat in bezit was van het regulierenklooster in Frenswegen, maar ook uit het *Reformatorium vitae clericorum* van Jacobus Philippi dat in 1494 te Bazel werd gedrukt. Deze Jacobus Philippi was professor aan de universiteit van Freiburg en schreef zijn *Reformatorium* als propagandawerk voor de leefwijze van de broeders van het gemene leven. Ook de Zwolse *consuetudines* nam hij in zijn werk op. Beide teksten had hij waarschijnlijk in bezit gekregen via zijn broer Lodewijk, de vijfde rector van het Zwolse Gregoriushuis.

Het apologetische traktaat *Aliud est bene vivere*, dat mogelijk ook door Dirc van Herxen is geschreven, is bewaard gebleven in een handschrift met een bezittersmerk van het regulierenklooster te Elzegem bij Oudenaarde. De codex bevat onder andere twee traktaaten van Gerson die in 1438 zijn gekopieerd. Van het apologetische traktaat is geen datering bekend.

Copulata pro confessore sororum is bewaard gebleven in een vijftiende-eeuwse codex met bezittersmerk van het regulierenklooster Sint-Maartensdal te Leuven. Het manuscript bevat wel zesenzeventig teksten, waaronder traktaten van Gerson, Jacobus de Vitry en Frederik van Heilo. De allerlaatste tekst van het handschrift is *Copulata pro confessore sororum*. Deze handreiking voor biechtvaders werd eveneens opgenomen in een rond 1500 afgeschreven handschrift met een Latijnse levensbeschrijving van Frederik van Heilo, een lijst met diens 'opuscula', traktaten en brieven van zijn hand over het regeren van kloosterzusters plus een Middelnederlandse vermanende tekst die kloosterzusters oproept hun biechtvader te gehoorzamen. In 1534 was het handschrift in bezit van het regulierenklooster Sion te Beverwijk. De tekst van Dirc van Herxen vormt een productie-eenheid die apart van de rest tot stand is gekomen en werd ingevoegd tussen het werk van Frederik van Heilo. Deze Frederik van Heilo (ca. 1400-1455) was zelf in verscheidene vrouwenconventen biechtvader geweest, maar gaf zijn ambt uiteindelijk op vanwege problemen.⁷⁵ Hij trok zich terug in een regulierenklooster vlakbij Haarlem en bracht daar zijn laatste levensjaren door met het schrijven van traktaten en brieven, onder andere over het neerleggen van zijn ambt.

74 Ook de *quaestio* die mogelijk van Dirc van Herxen is, zit in deze codex.

75 Voor een overzicht van zijn leven en werken, zie Pool 1866.

Dirc van Herxens pedagogische traktaten zijn niet alleen in het al eerder ter sprake gekomen handschrift van de Keulse benedictijnen overgeleverd. De kruisheren van Keulen bezaten een vroeg handschrift van vóór 1427 met de eerste twee traktaten, en bovendien nog een codex uit de eerste helft van de vijftiende eeuw waarin ze alle vier voorkomen. Ook uit de benedictijnenabdij Sint-Paulus te Utrecht is een complete versie van de pedagogische traktaten bewaard gebleven.⁷⁶ Het handschrift bevat daarnaast nog teksten van Jan van Schoonhoven en Henricus de Hassia en is door verschillende kopiïsten afgeschreven. Eén van de pedagogische traktaten kwam ook op de drukpers terecht: het werd door Johannes Vollenhoe in de periode 1478-1480 te Zwolle gedrukt onder de titel *Speculum iuvenum*.⁷⁷

De drie handschriften waarin de liederen van Dirc van Herxen bewaard zijn gebleven, dateren alle van eind vijftiende eeuw. Het gaat om een handschrift uit de IJsselvallei dat mogelijk in bezit was van de zusters van het gemene leven te Deventer, een exemplaar afkomstig van een Utrechts tertiariïsenconvent en de verzamelcodex uit het Florenshuis waarin zich ook de Latijnse vite van Dirc van Herxen bevindt. De kringen waaruit de liederen zijn overgeleverd, blijken dus goed overeen te komen met het publiek dat Jacobus de Voecht in zijn *Narratio* noemt.

In 1492 zag de incunabel met Dirc van Herxens bekende stichtelijke werkjes, de *Devota exercitia*, in Deventer het licht. Van drie bewaard gebleven exemplaren weten we de bezitter: de kruisheren van Hoi of Luik en de bij het Kapittel van Windesheim aangesloten regulierenkloosters Frenswegen en Eberhardsklausen bij Trier.

De Middelnederlandse vertaling van de traktaatjes over het Onze Vader en het Ave Maria komen voor in een handschrift dat in bezit was van één van de Zwolse vrouwen-gemeenschappen, het Wytenhuis. Het eerste deel van dit handschrift, dat uit ca. 1430-1440 stamt, heeft verschillende (pseudo-)Bernardusteksten; in het tweede deel, dat dateert van de laatste decennia van de vijftiende eeuw, komen de twee traktaatjes van Dirc van Herxen voor. Ook in handschrift Utrecht, UB 3 L 6 met het complete *Eerste Collatieboek* zijn aan het eind deze twee tekstjes opgenomen.

De *Notabilia dicta* zijn dicht bij huis gebleven: ze zijn, zoals zo-even al ter sprake kwam, in tweevoud overgeleverd uit het Florenshuis: de kortere versie in de bekende verzamelcodex met de liederen en de Latijnse vite en de uitgebreidere versie in een handschrift uit de tweede helft van de vijftiende eeuw met onder andere het broederboek.

Uit dit overzicht valt te concluderen dat de lezerskring van Dirc van Herxen niet beperkt bleef tot de kring van broeders van het gemene leven, maar zich ook uitstreckte tot regulieren, benedictijnen en kruisheren. Er zijn vooralsnog geen aanwijzingen dat hij buiten religieuze instellingen gelezen werd. Opmerkelijk is het feit dat de kruisheren van Keulen al heel vroeg verscheidene werken van Dirc van Herxen in hun collectie

⁷⁶ Interessant gegeven is dat Arnold Willems abt van dit klooster is geweest. Hij heeft de broederhuizen ondersteund in de kwestie-Grabow (zie hoofdstuk 2).

⁷⁷ Johannes Vollenhoe drukte rond dezelfde tijd ook het *Tractatus de iuvenibus trahendis ad Christum* van Jean Gerson. Voor zijn drukactiviteiten, zie Hermans 2004, p. 79 en 119-133.

hebben. Uit hun klooster is de omvangrijkste verzameling van werken uit de Moderne Devotie overgeleverd.⁷⁸

Verder valt op dat de verspreiding behalve in het IJsselgebied vooral naar het oosten en zuiden heeft plaatsgevonden, met Keulen als zwaartepunt. Slechts één handschrift is uit Holland (Beverwijk) overgeleverd, terwijl daar toch ook genoeg belangstelling voor de werken van Dirc van Herxen te verwachten zou zijn. Het oeuvre is voor het grootste deel bewaard in Latijnse codices met theologisch werk waarin de namen van Gerson, Frederik van Heilo en Jan van Schoonhoven regelmatig opduiken. Een aantal van Dirc van Herxens teksten heeft de drukpers weten te halen, zelfs tot in Bazel toe. De woorden van de vader van alle devoten blijken bovendien tot in de jaren '20 van de zestiende eeuw nog steeds een lezerspubliek te vinden.

78 Hun bijzondere interesse in teksten uit devote hoek is te verklaren uit het feit dat meerdere Keulse kruisheren in Zwolle of Deventer op school hebben gezeten. Eén van de kruisheren was in 1418 als kopiïst in Deventer actief en werkte na zijn intrede in Keulen in de bibliotheek. In deze boekenverzameling was o.a. een handschrift uit het Gregorius-huis met teksten van Geert Grote aanwezig en een *raparium* uit het Agnietenbergklooster. Overigens werden ook de werken van Gerard Zerbolt al heel vroeg bij de kruisheren van Keulen gereciperd, wat volgens Thomas Kock te verklaren is uit diens familieverhoudingen. De generaalprior van de kruisheren Helmicus Amoris zou de halfbroer van Gerard Zerbolt zijn geweest. Deze Helmicus was betrokken bij de reformatie van de Keulse kruisheren en stelde in 1424 een verdedigingsgeschrift op ten gunste van de broeders van het gemene leven, waarin hij moet zijn beïnvloed door Zerbolts *Super modo vivendi*. Helmicus zorgde als prior van Hoei dat daar eveneens werk van Zerbolt beschikbaar was. Ook een tweede halfbroer van Zerbolt, Johannes de Zutphania, heeft waarschijnlijk bijgedragen aan de grote verspreiding van Zerbolts werken bij de kruisheren. (Kock 2004, p. 173-179.)